

SUMARI

Els orígens. La gènesi dels castells en el ball de valencians. Segle xvii - 1790	7
El cicle del Corpus com a bressol festiu	8
Arquitectures humanes valencianes a Tarragona	11
Els balls de valencians viatgers	14
Els primers mestres muixerangers	20
Inici de les rivalitats entre balls de valencians	23
Bràfim, el primer ball de valencians a Catalunya	26
Les torres altes a Tarragona	31
El castell de Peníscola i la moixiganga de l'Alcúdia	31
L'expansió al Principat	33
Les places de la muixeranga	36
Els valencians del Catllar, la llavor dels castells	39
Prohibicions il·lustrades i eclesiàstiques	41
La moixiganga com a sacralització dels valencians	45
Els primers valencians i enxaneta dibuixats a Tarragona	48
El primer enxaneta de nom conegut	51
Valls, ciutat bressol dels castells. 1791-1850	55
Els enxanetes de les Decennals de Valls de 1801	57
Els primers castells de set pisos a Tarragona	59
La dualitat valenca, motor de creixement	60

La represa postbèl·lica més enllà de Valls	63
La gamma de vuit s'estrena a Valls	64
Primer pilar al balcó, triangle de vuit i muixeranga documentada a Algemesí	70
La segona meitat del segle XIX. El salt cap als castells de nou pisos en l'època d'or vuitcentista. 1851-1893	75
Els 3 de 9 nets a Torredembarra	78
La popularització de l'apel·latiu Xiquets de Valls	82
Els versos popularitzadors i prestigiadors de Josep Anselm Clavé	89
Diversificació d'estructures des de 1877	91
Dualitat de colles a Igualada	92
El zenit a Santa Tecla de 1881	94
El cim dels folres amb el 5 de 9	97
L'origen mariner de la colla tarragonina de la Mercè	98
L'intent del castell de 10	99
Les altres colles de castellers i els aficionats	101
La plenitud muixeranguera	103
La decadència. 1894-1925	107
La descurança de les festes majors	108
La pràctica desaparició de la muixeranga	112
El primer concurs de castells a Barcelona	113
La renaixença. 1926-1936	117
Els concursos de la Segona República a Tarragona	120
Castells en alternança a plaça	121
Represa i estancament. 1939-1968	123
La muixeranga d'Algemesí de la postguerra	124

El triomf de l'apel·latiu castellers	125
Dissolució dels Negrets de l'Alcúdia i de la Muixerra de la postguerra	126
Els concursos de Barcelona com antecedent de la revifalla	128
La barroeria instaurada a la muixeranga d'Algemesí	129
Retorn del pilar de 6 i del jovent vendrellenc	129
El retrobament dels folres. 1969–1980	131
Muixeranguers i castellers deixen de cobrar	137
Segona època d'or. 1981–1992	143
L'excel·lència castellera i muixeranguera. 1993–2019	151
El Museu Casteller de Catalunya a Valls	165
Patrimoni Immaterial de la Humanitat des de 2010 i 2011	166
Cronologia essencial dels castells i la muixeranga	169
Bibliografia bàsica	179

ELS ORÍGENS. LA GÈNESI DELS CASTELLS EN EL BALL DE VALENCIANS. SEGLE XVII-1790

Quan s'inicià tot aquest imaginari ara comunitari, els castells i la muixeranga eren ben lluny de ser fenòmens difosos pels mitjans de comunicació com avui i de la consideració de Patrimoni Immaterial de la Humanitat que els atorgà la UNESCO, el 2010 i 2011 respectivament. La muixeranga nasqué com una part de la festa del País Valencià i des d'allí viatjà per amplis territoris de la península Ibèrica. En unes comarques concretes de Catalunya, amb el nom de ball de valencians, un cop evolucionat, esdevingué el fet casteller. Sense trencar amb el llegat patrimonial dels avantpassats valencians, els castells van ser des del naixement una icona d'innovació cultural. El ball de valencians en algunes comarques del territori d'origen experimentà un procés de transformació en dos sentits. D'una banda, cresqué en alçada, i aquesta característica de novetat canviant feu que progressés durant un llarg període històric fins a definir-se morfològicament d'una manera semblant a com coneixem els castells en l'actualitat. De l'altra, l'antic ball acrobàtic se sacralitzà per esdevenir la muixeranga pròpiament dita, amb la doble ànima tradicionalitzada fins avui: la primitiva de les pujades o torres, i la religiosa dels quadres plàstics.

En altres moments els avatars convertiren tant la muixeranga com els castells en activitats marginals, allunyades dels models culturals normalitzats i del poder. Les generacions actuals han vist la transformació d'aquesta estigmatització en prestigi, reblat per les institucions internacionals, en el cas de Catalunya com a símbol de país i en el del País Valencià com a icona en creixement. No són, però, les úniques manifestacions patrimonialitzades en celebracions públiques en què s'aixequen construccions humanes. Coneixem els govindes de les ciutats de Mumbai, Thane i Pune, entre d'altres, a l'Índia; els castells de la festa Tamatori, la Tamatori-sai, al santuari Itsukushima, al Japó; les danses de la festa Danoje a Gangneung, a Corea del Sud; les danses acrobàtiques "Atilogwu" de Nigèria; els acròbates o jraymiya del Magrib, i el "pizzicantò" al sud d'Itàlia.

El cicle del Corpus com a bressol festiu

Les nostres arquitectures humanes emergiren en un cicle del calendari festiu. Des de l'Edat Mitjana els diferents estaments ciutadans havien commemorat la festa del Corpus Christi, les patronals i les cerimònies espectacularitzades de les entrades públiques de grans personalitats. Foren concebudes com la transformació de les localitats en grans espais teatrals. Places i carrers esdevenien escenaris idonis pels quals discorrien un ampli conjunt d'actants agrupats en diferents representacions. L'objectiu era doble. D'una banda, el religiós i cate-

quètic. Les autoritats eclesiàstiques, en cooperació amb les civils i els gremis, explicaven el missatge bíblic amb escenes que desfilaven unes rere les altres. D'altra banda, les civils refermaven el sentiment de pertinença a la comunitat local, oferint diversió a una població sotmesa a pestes, plagues, guerres, pobresa i fam.

Aquest model de festa, nascut al segle XIV, es perpetuà durant centúries. Per la continuïtat des de temps medievals fins a l'actualitat, mereixen un esment especial les festes del Corpus de València, les del Corpus de Morella i les de Santa Tecla a Tarragona. Tot i que les primeres proves feaents no apareixeran fins més endavant, en les arquitectures humanes esdevingueren populars i riques altres celebracions de les mateixes característiques, com la Festa Major de Sant Fèlix a Vilafranca del Penedès —la que ha gaudit d'una major trajectòria ininterrompuda en l'àmbit casteller—, les Festes de la Mare de Déu de la Salut d'Algemesí —quilòmetre zero muixeranguer on la tècnica i la denominació de muixeranga han estat perpetuades i des d'allí expandides—, les de la Mare de Déu de l'Ermitana a Peníscola —fossilització del ball de valencians en les seves albors—, les Festes Decennals de la Mare de Déu de la Candela de Valls —quilòmetre zero casteller on es configuren i creixen per la rivalitat dual—, o la Festa Major de Sant Bartomeu a Sitges —plaça més fidel a la moixiganga passionística catalana. Altres localitats celebraren els rituals amb menor fastuositat però amb continuïtat. N'eren

comuns personatges bíblics, bestiari, entremesos del bé contra el mal, representacions al·legòriques, roques o carros triomfals, i balls parlats o misteris de carrer. Els organitzadors integraven en els següents danses que s'alternaven amb elements teatrals. Entre les que perduren, coneixem els balls de bastons, espases, porrots, tornejants —o torneros—, cossis —o cossis i prims—, cercolets —o arquets o arets—, gitanes —gitanetes, carxofa o mangrana—, pastorets, llauradores, panderos —i panderetes—, primera, figuetaires, arts i oficis, o el bolero.

No han estat inamovibles en la història. El gran espectacle del Corpus i la festa patronal es dissenyà de manera progressiva per modular-lo celebració rere celebració. La voluntat de millora dels següents facilità la transferència d'elements entre diferents territoris de llengua catalana i amb la resta dels hispànics. Els trasllats dels arquebisbes entre seus episcopals i les rivalitats entre diòcesis afavoriren aquests processos. A finals del segle XVI, el 1589, València incorporà els gegants, preexistents des del segle XV al Principat i a altres àrees hispàniques. El mateix any a València aparegueren dos nans, inexistents fins aleshores als Països Catalans, i presentats com els pares dels gegants. Les relacions entre localitats tenen un altre exemple suggeridor el 1747 a Algemesí, pel cinquè centenari de la troballa de la Mare de Déu de la Salut. En aquesta commemoració fou important l'ascendència morellana del rector Blai Querol i Gasulla, que el 1724 havia escrit sobre la festa de la Mare de Déu i que

hauria contribuït a la mimesi de la d'Algemesi envers la del Corpus de Morella o al Sexenni —iniciat el 1678— d'aquesta població dels Ports.

Arquitectures humanes valencianes a Tarragona

La voluntat d'innovació i la barroquització de les processons farà augmentar la riquesa dels següents. En aquest context trobem les primeres notícies a Catalunya d'homages que pujaven els uns sobre els altres, col·locant els peus sobre les espatlles dels de sota, per coronar la construcció un de sol. El jurat en cap de Girona Jeroni del Real (1592-1683) ho descriu en una autobiografia novel·lada sense datar, *Hechos de Heleodoro*, ubicant les arquitectures humanes en el període entre Nadal i Carnaval, i denominant-les forces d'Hèrcules. Esdevé la primera notícia catalana d'aquesta nomenclatura de construccions originàries de Venècia, realitzades damunt escenaris bastits sobre botes i taulons de fusta, o sobre barcases.

L'altra notícia fonamental pertany a les Festes de Santa Tecla de Tarragona de 1692. Tingueren un caràcter extraordinari per celebrar el nou res de la patrona i la major extensió dels cultes. El procés fou llarg, ja que s'havia iniciat el 1685. Fins al 1692 l'arquebisbe no rebé el decret de Roma aprovant-lo. L'anhel d'aquest estatus especial determinà que es preparés la festivitat de Santa Tecla extraordinària. Per remarcar-ne la singularitat es creà una comissió

integrada pel Capítol de la catedral, el Consell municipal i la Universitat. La crònica dels preparatius del jesuïta Jaume Vilar permet saber que en el seguici de Santa Tecla era comuna la participació de balls de diferents localitats, premiats per la presència, a diferència dels locals no remunerats. El Consell doblà el pressupost anual per gratificar el seguici forà.

La relació de la festa ens apropa a la seqüència ritual anual. La primera sortida dels balls es feia després de les vespres de la vigília celebrades a la catedral. La segona era el matí de Santa Tecla, primer a les matinades i després en l'anada de la corporació municipal a recollir l'arquebisbe a palau per dirigir-se junts a l'ofici. En relacionar la processó de la tarda, Vilar opina que la quantitat de balls i músics fou excessiva, però no s'està d'oferir-ne aspectes complementaris. La durada fou de cinc hores.

Sortiren quaranta-nou balls de fora de la ciutat i probablement deu de Tarragona, tot i que consten setze confraries. Les relacions dels gremis en les cerimònies d'entrada de nous arquebisbes de 1664 i 1695 detallen els mateixos deu elements: joc de titans, ball de vells o dames i vells, ball de Sant Miquel i diables, ball de cavallets i turcs, ball de cossis o de cossis i prims, ball de gitanos i gitanes, ball de gegants, ball de cercolets, ball de reis, joc de l'hort i l'àliga. Les actes municipals apunten que una altra entrada de 1680 se celebrà de la mateixa manera que la precedent de 1664, per la qual cosa

estrenyem el cercle. Hi havia sis confraries que sortien amb atxes i bandera, sense ball.

Dona la xifra de deu homes com a estàndard als balls. Tot i això, alguns grups locals estaven integrats per més actuant. S'expliciten els balls de bastons, espases, gitanes i pastorets. Dels cinquanta-nou elements festius, un mereix una atenció especial per a Vilar ja que prové del Regne de València, un fet inusual. Alhora es fixa en el ball que combina les coreografies —voltes, creuaments i mudances— amb l'execució d'una construcció d'homes posats els dansaires de peus els uns sobre els altres, arquitectura que denomina campana i que és coronada només per un. Arran de notícies coetànies i posteriors, la historiografia castellera ha identificat aquest ball de la campana amb el procedent de terres valencianes. Estem al davant del ball de valencians a Catalunya. Es tracta d'un préstec continuador de la dinàmica de finals del segle anterior entre el Principat i el País Valencià. Un altre detall referma la idea de préstecs festius, en el mateix sentit de sud a nord. Ens referim a la maquinària escènica de caràcter aeri denominada mangrana o núvol, com encara succeeix al cèlebre Misteri d'Elx, representació d'arrel medieval i Patrimoni Immaterial de la Humanitat des de 2001. L'origen valencià de l'aleshores arquebisbe de Tarragona Josep Sanxis i Ferrandis, nascut el 1622 a Almussafes —Ribera Baixa del Xúquer—, mercader, professor a la Universitat de València i diputat del Regne de València el 1664, és una de les

causes probables de la nova espectacularitat de la processó tarragonina. Entre Almussafes i Algemesí, el quilòmetre zero muixeranguer, tan sols hi ha una dotzena de quilòmetres. Sanxis romangué a la prelatura tarragonina entre 1680 i 1694. Finalment, Villar fixa el nombre de grups de músics en quaranta, més cinquanta sonadors individuals. El seguici era integrat per set-cents homes, sense comptabilitzar els confreres locals.

Els balls de valencians viatgers

El caire viatger de danses integrades per persones valencianes que assisteixen a festivitats al Principat i a les Espanyes és documentat des del segle XVII. Una primera plaça tant per l'antiguitat com per la continuïtat de notícies és Madrid. Al seu Corpus la dansa valenciana és la que més cops apareix referenciada entre 1658 i 1748, a més d'una prèvia el 1611. Les descripcions constaten l'ús de bastons, espases i castanyoles. També ens ha arribat un dibuix de 1672 d'un castell de tres pisos, integrat per una base de tres homes, un segon pis de tres més i un tercer amb un de sol cap per avall que mou els peus. Hi figura una inscripció que diu que la tarasca ha de tocar el tamborino perquè els homes dansin "la danza del Castillo". Consta sobre la tarasca, serp mecanitzada de grans dimensions —uns 3,34 m—, que sortia en la processó del Corpus. Sobre la bèstia, es reproduïen personatges i escenes articulades, al·lusives a fets històrics, pe-

cats o costums i festes. La traça i descripció de la tarasca de 1672 constaten que a Madrid coneixien la “danza del Castillo”, el primitiu ball de valencians o muixeranga.

La comparació amb la figura anomenada la Pila del Contrapàs de Taüll —Alta Ribagorça— és inevitable. Fou documentada al *Diccionari de la dansa, dels entremesos i dels instruments de música i sonadors* el 1936 i fotogràficament als anys cinquanta, i així es practica en l'actualitat. Per la festa major, els homes formen una pinya al so de la música. Tres hi puguen a sobre en un segon pis i, finalment, un corona la construcció. Aleshores es posa dret i alça els braços, i després es col·loca cap per avall i mou els peus fent la figuereta, la mateixa de l'anotació madrilenya de 1672. La construcció es desfà. El contrapàs de la pila s'havia ballat als dos Pallars, Alta Ribagorça, Vall d'Aran i Vall de Benasc. La música en aquesta extensió més àmplia així ho testimonia. En el mateix sentit, la relació morfològica amb la torre de la volantineria, vigent a Algemesí, i des d'aquí estesa modernament a altres localitats valencianes, és evident. És una de les pujades tradicionals, amb caràcter desimbolt i divertit, de la muixeranga. La formen una base de quatre homes i un pis de tres sobre el qual s'enfila un muixeranguer adult que es col·loca cap per avall, mantenint l'equilibri uns moments mentre refila la dolçaina per subratllar l'instant, abans de deixar-se caure d'esquena per ser recollit a l'aire pels que romanen fora de la construcció. No se subjecten pels braços, sinó que

s'abracen els uns als altres formant un cos compacte, com a Taüll.

En aquesta fase embrionària, la denominació castell s'aplica a una construcció els dos primers pisos de la qual són de tres homes a Madrid, mentre que a Taüll i Algemés els tres homes formen el segon pis. Ahora, en les tres localitats apareix l'altra característica que es perpetuarà: un home corona la construcció. Taüll permet comprovar que primer es col·locava dret i després feia la figuereta, exercici mantingut ocasionalment en construccions castelleses. Una arquitectura anomenada "castillo" també s'alça avui per diversos grups d'aficionats a Carbo-nero el Mayor —Segòvia— al romiatge de la Mare de Déu del Bustar, amb la seqüència de coronament dempeus, visques a la verge i figuereta, similar a les realitzades al també segovià Aguilafuente fins als anys setanta del segle xx. És suggerent la relació amb la figura anomenada "el castillo" dels "danzantes y zarragón" de Galve de Sorbe —Guadalajara. Allí, dos balladors s'abracen com si fessin una torre. Enmig, s'hi col·loca un tercer. Dos més puguen damunt dels que romanen abraçats i se'ls asseuen a les espatlles. Un sisè comença a córrer, salta i fa la figuereta sobre el dansant en posició d'agulla entre els dos baixos per davallar per l'altra banda. Una construcció idèntica es fa a Navas del Pinar —Burgos— i a Tardáguila —Salamanca. La figuereta es practicava i practica en altres balls del Corpus i de les festes patronals, com els de cercolets, pastorets i figuetaires al Camp de Tarragona i al gran Penedès.

Director de col·lecció: Josep-Lluís Carod-Rovira

© dels textos: Jordi Bertran Luengo, 2019

© de les fotografies: els seus autors i arxius corresponents, 2019

© d'aquesta edició: Pagès Editors, S L, 2019

Sant Salvador, 8 — 25005 Lleida

www.pageseditors.cat

editorial@pageseditors.cat

Primera edició: setembre de 2019

ISBN: 978-84-1303-121-7

DL: L 891-2019

Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S L

www.bobala.cat

↳ imprès a lleida ▶

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.